

Є. П. СТЕПАНОВИЧ

ЧЕСЬКІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

У статті вперше досліджуються питання про створення, розміщення та діяльність перших чеських шкіл на Україні. Подається мережа чеських поселень та шкіл на кінець ХІХ ст. на Волині.

В історії розвитку національних меншостей в Україні значне місце належить питанню їхньої освіти. Звернемося, зокрема, до історії переселення чехів на Україну. Потік чехів-переселенців на Україну розпочався з посиленням абсолютистського режиму в Австрійській імперії. Після придушення національного повстання 1618–1620 рр. близько 30 тис. сімей ремісників і 20–25 тис. феодалів емігрували з країни. Саме тоді залишили батьківщину чеські педагог Я. Коменський, історики П. Скала та П. Странський, збирач церков-

них протестантських пісень Ю. Тршановський з Тешина. Частина емігрантів оселилася в Польщі, інші – в Німеччині. Маєтки чеських феодалів потрапляли до рук німецьких поміщиків. Після третього поділу Польщі в 1795 р. більшість чеських сімей з німецької частини Сілезії переселилася до колишньої Пьотрковської губернії. В 1802 р. переселенці з Польщі, потомки чеських братств, заснували Зелев і Кучув. Вихідці із Зелева в 1859–1861 рр. переїхали на Волинь і там створили два перші чеські селища – Погорільці і Підгайці в Дубнівському повіті, згодом – у Рівненському повіті – поселення Михайлівку та Завидів, у Острозькому – Міротин та ін. Чехи переселялися також до Херсонської губернії та Криму.

Австрійською реформою вищих державних органів 1749 р. передбачалося створення директорії, що саме по собі руйнувало рештки колишньої самостійності чеських земель. У чеських та моравських землях було ліквідовано намісництво, проводилася централізація державної влади. В середині ХVІІІ ст. посилилася політична й економічна залежність чеських і словацьких земель од Відня.

Під час Семилітньої війни (1756–1768) бойові дії, які проходили значною мірою на території Чехії, украй розорили господарства, призвели до зубожіння селянства, і воно покидало рідні місця.

Друга найбільша хвиля еміграції розпочалася з другої половини ХІХ ст. Буржуазна революція 1848 р. прискорила розвиток капіталізму в Австрії. В 70–80-х роках ХІХ ст. в основних галузях промисловості там уже панувало фабричне виробництво. У Чехії завершився промисловий переворот¹. Вона зайняла перше місце в Австрійській імперії за виробництвом чавуну, сталі, листового заліза та рейок. Це був район, де видобувалося коксівне вугілля.

Розвиток капіталістичних відносин сприяв швидкому зростанню чисельності населення. Протягом другої половини ХІХ ст. воно збільшилося на 2 млн чоловік². Капіталізм у сільському господарстві Чехії розвивався пруським шляхом. Наприкінці ХІХ ст. велика частина селянства Чехії була наймитами³.

У 70–90-х роках ХІХ ст. зростав вивіз американського дешевого збіжжя в Європу, що призводило до погіршення становища селян, розорення дрібних господарств. До того ж селяни повинні були платити поземельний, державний, подимний, чиншевий, військовий, окружний, общинний, шкіль-

© Є. П. Степанович, 1994

ISBN 5-12-004342-9. Історично-географічні дослідження в Україні, 1994

ний та церковний податки⁴. Усе це змушувало значну частину селян шукати кращої долі за межами батьківщини.

Після 1867 р., коли Австрія стала двоєдиною державою – Австро-Угорщиною, а чеська буржуазія втратила будь-яку надію на автономію, потік емігрантів збільшився. Цьому сприяло і те, що у 1867 р. в Москві проходили слов'янський з'їзд та етнографічна виставка, куди прибула і чеська делегація на чолі з Ф. Палацьким та Ф.-Л. Гігером. Останні були занепокоєні тим, що багато чехів емігрувало до Америки. Вони прагнули повернути цей потік до Росії. У тому ж році Ю. Грегер, власник видавництва та газети "Narodni Listy", видав книжку "Pout Slovanův do Ruska 1867 a její vyznaní" ("Проца слов'ян до Росії та її значення"). В додатку до неї характеризувалися сільське господарство Росії, її клімат, природні умови й зазначалося, що на півдні так дешево продається земля. Це відповідало дійсності – після реформи 1861 р. кріпосники втратили дешеву робочу силу і продавали наділи. Так само після поразки повстання 1863 р. поляки – власники маєтків – також продавали землю, щоб швидше отримати гроші для сплати великої контрибуції, накладеної царським урядом на учасників повстання. Розпочався масовий продаж земель на Волині⁵. Місцеві селяни, розорені панщиною, не могли її купувати. Полякам-католикам постановами царського уряду від 10 травня 1864 р. та 10 грудня 1865 р. заборонялося купувати землі у Київському генерал-губернаторстві. Російські поміщики, налякані подіями 1863 р., не претендували на ці землі.

В цих умовах у Варшаві контора по продажу земель розпочинає серед чехів агітацію, щоб ті купували її. Активним пропагандистом цієї справи був чех Ф. Пшибил⁶. Згодом з усіх кінців Чехії посипалися заявки на переселення. Ф. Пшибил був зацікавлений у цих пропозиціях і разом з 14 чехами вирушив на Волинь. За посередництва Варшавської контори по продажу земель чехи закупили у Дубнівському повіті маєтки Глинськ, Семидуби, Ульбарів і Мирогощу по 20–40 крб. за морг* землі⁷. Маєтки на той час продавалися повністю, тому купці розподіляли потім землю залежно від суми грошей.

У 1869 р. вже не одиниці, а сотні переселенців переїжджали на Волинь. Чехи впроваджували там нові методи господарювання, травопільні сівозміни, угноєння ґрунтів, насаджували

вали сади, почали вирощувати цукрові буряки, розводити хміль⁸. Поряд із цим вони активно включилися в роботу по будівництву та відкриттю шкіл для своїх дітей⁹.

23 лютого 1870 р. старости чеських громад трьох колоній – Глинської, Будераже та Мирогощі Волинської губернії – одержали дозвіл київського, подільського та волинського генерал-губернатора на відкриття в них з 1 травня 1870 р. двокласних училищ. Глинська громада налічувала 125 хлопчиків, охочих вступити до школи, Мирогощанська – 113, а Будеражанська – 95.

Уповноважені від чехів Ф. Пшибил та Й. Олич звернулися до генерал-губернатора з проханням призначити їм вчителя російської мови, який водночас завідував би й школою, а для навчання дітей чеської мови та для викладання Закону Божого, до прибуття до них чеських священиків, переселенці вибрали зі свого середовища по одному вчителю-чеху в кожне училище. Попечитель Антонович підтримав це клопотання, вказавши, що заснування саме таких шкіл для чеських переселенців, з одного боку, прямо задовольняє їхню вимогу мати училища для підготовки дітей до вступу в гімназії, а з другого – дасть можливість у майбутньому при двокласному їх складі та при двох вчителях розширити курс викладання згідно з досвідом, який показав, що більшість дітей переселенців потребує не стільки підготовки до вступу у гімназії, скільки навчальних закладів з певним заниженим курсом "до практичних потреб" чеського населення¹⁰.

Поселяни с. Мирогощі побудували у селі не тільки пивоварню, а й училище. Щоправда, обладнати його належним чином їм було не під силу. Так, в описі майна училища перелічуються 28 учнівських лав та 2 чорні дошки. Не було ніяких меблів ні для класів, ні для квартири вчителя, ані дзвіночка, ні шафи для зберігання книжок. Зимових вікон і навіть жодної обігрівальної печі не було в цілому будинку. Сторожа до училища не було приставлено, а в обов'язок сторожа входило опалення училища та рубання дров¹¹.

Проте із 30 серпня 1870 р. заняття в школі розпочалися. До неї прийшло 98 дітей – 52 хлопчика та 46 дівчаток. З казни на утримання шкіл у чеських селищах Мирогощі, Будераже та Глинську виділялося по 500 крб. на рік¹². Про це повідомив попечитель Київського учбового округу.

Раз у раз чеські поселенці ставили питання про відкриття нових шкіл. Так, у 1870 р. 150 поселенців із с. Великі Дорогості підписали листа до попечителя Київського учбово-

* 0,56 га. Це в 10 разів нижче ніж в Чехії на той час.

го округу та генерал-губернатора з проханням надати позичку на будівництво училища. 109 чехів із с. Кумичів підписали листа з проханням дозволити відкрити школу. З подібними листами зверталися й жителі с. Терамного, Княгина, Листичина, Ульбарова та ін.

Жителі с. Глинська Рівненського повіту Волинської губернії звернулися через старшину чеських селищ губернії Й. Я. Олича до попечителя Київського учбового округу з проханням виділити кошти на спорудження училища. Через кілька місяців цар дозволив асигнування 1000 крб. для будівництва початкового училища в с. Глинську¹³. 1000 крб. одержав мировий посередник Кропотов у попечителя Київського учбового округу. 31 жовтня 1873 р. будинок училища оглянув інспектор народних училищ з району Пилипов, про що й доповів. Ще добудовувався будинок, а представники товариства чехів (41 чоловік) 11 грудня 1873 р. звернулися з проханням про призначення вчителем училища Ф. Киселу – російського підданого, який на той час займав посаду вчителя у с. Квасиліві, та надання йому окладу від уряду.

Чехи зверталися з пропозицією про відкриття школи, проте інспектор ще наприкінці 1874 р. доповідав, що "будинок училища не штукатурений, на стелі не насипано землі ... шафи для збереження книг та навчальних посібників, годинника та дзвоника для збору учнів немає"¹⁴. В школу було призначено випускника Волинської духовної семінарії Лясновського. Проте з 1 грудня вчитель не наважився у таких умовах відкрити школу. Призначено було також вчителя-чеха Зуммера. 500 крб., що виділялися з казни для утримання школи, розподілялися так: законоучителю – 50 крб.; вчителю – 300 крб.; помічнику вчителя – 150 крб.

Дуже поволі складався штат Глинського училища. 20 лютого 1877 р. Ян Саска був призначений на посаду вчителя Закону Божого для чеських дітей. На той час у двокласному училищі навчалося: православних – 14 хлопчиків, чехів старокатолицького обряду – 58 хлопчиків та 40 дівчаток, римськатолицького обряду – 2 хлопчики та дві дівчинки. Інспектор 3-го району Волинської губернії 21 січня 1878 р. уже доповідав попечителю Київського навчального округу, що у 1-й групі діти навчалися чеською мовою і поступово привчалися до російських висловів, у 2-й групі навчалися російською мовою, уже тільки зрідка застосовувалася чеська вислови у разі необхідності, якщо діти не розуміли чогось російською мовою, а у 3-й групі проводилося навчання, безумовно, тільки

російською мовою. Тобто провадилася розробка плану проведення русифікації чеських шкіл відразу ж після їх відкриття.

За відомостями канцелярії попечителя Київського учбового округу, у 1888 р. була 31 чеська школа у Волинській губернії, де в основному поселилися чехи, у Житомирському повіті – дві, Рівненському – п'ять, Острозькому – три, Луцькому – чотири, Дубенському – 12, Володимир-Волинському – дві¹⁵.

Вивчаючи питання відкриття шкіл, ми здебільшого зверталися до справ, що стосуються діяльності канцелярій попечителя навчального округу. Виявляється, що і Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор теж цікавився мережею національних шкіл. З його повідомлень за 1890 р. виходило, що "крім зазначених шкіл у Волинській губернії в Острозькому, Дубенському, Рівненському, Луцькому та Володимирському повітах існувало 20 чеських шкіл, у яких навчалось 735 чеських дітей різної статі. Школи ці утримувалися виключно на кошти поселенців і знаходилися поза всяким урядовим контролем. Навчання в них велося чеською мовою і вчителями були тільки чехи, які наймалися товариствами переселенців з числа тих, які не прийняли навіть підданства. У 10 з цих шкіл діти навчалися російській грамоті, яку викладали вчителі-чехи, які педве вміли читати російською, а в решті шкіл російська грамота зовсім не викладалася. Чеські школи діяли у Підгайцях, Червоній Гірці, Стракловому, Семидубах, Малині, Кнеружах, Валковці, Митиці, Ульбаровому, Будареже, Княжині, Борятині, Губині, Новосілках Старих, Новосілках Нових, Квасиялові, Шпакові, Гульчому, Антонівці та ін."¹⁶.

Зважаючи на чисельність цих шкіл, попечитель округу у червні 1894 р. відвідав деякі чеські народні училища у Волинській губернії. Так, у с. Ляховцях до приїзду попечителя було зібрано три народні училища – Ляховецьке, Семенівське та Унгевське¹⁷. Він особисто екзамнував випускників, особливо тих, які одержували свідоцтво 4-го розряду (яке давало право на пільги у військовій службі): перевіряв твори за цілий рік з російської мови, змушував читати та переказувати прочитане, слухав шкільні хори. Те ж саме відбулося і в чеській колонії Гульче, куди прибули учні двох інших народних училищ – із Залісся та Виркового. У звіті про поїздку зазначалося, що "чехи за своєю культурністю, так само, як і німецькі поселенці, дорожили народними училищами у своїх селищах і вживали усіх залежних від них захо-

дів до розширення та поліпшення роботи своїх училищ". Зазначимо, зокрема, що у цій школі, де було близько 70 учнів (по 35 хлопчиків та дівчаток) до обіду з дітьми проводили заняття місцевий священик та вчитель-росіянин, а після обіду з дозволу начальства один з колишніх чеських вчителів протягом години викладав дітям чеську мову. Попечитель відвідав також училища у селах Мирогоща, Молодове, Квасилові й Глинську, де діти добре відповідали на всі поставлені запитання.

Шкільне відомство видало грошову допомогу усім чеським школам, надіслало російські підручники та згодом замінило всіх чеських безправних учителів вчителями-росіянами, або чехами, які одержали спеціальну педагогічну освіту¹⁸.

Заміна чехів-вчителів відчувалася дуже болісно. Багато вчителів, за яких поселенці клопоталися перед шкільним начальством, було звільнено із заборону працювати. Чимало було і вислано. Відлучення чехів-вчителів від школи супроводжувалося взагалі заборону чеської мови у школах, збудованих чехами-переселенцями. У 1889 р. чехи с. Малина Дубенського повіту надіслали "прошеніє" інспектору 5-го району Волинської губернії Степанову про відкриття школи. Той відповідав, що батьки "грішать проти своїх дітей, позбавляючи їх можливості ґрунтовно вивчити російську мову і через це поліпшити свій побут". Згадаймо, писав він, що колишні колоністи Північно-Американських штатів добробутом завдячують тому, що частково знали, а згодом вивчили мову країни, до якої переселилися¹⁹. Саме через те, вказував інспектор, слід відкривати народне училище без права навіть "додаткового" вивчення рідної чеської мови, яку діти можуть вивчити вдома.

Шкільне начальство спершу всіляко сприяло переселенцям-чехам в справі відкриття народних училищ. Проте згодом було заборонено вивчення рідної мови не тільки у 1-му класі, а й навіть як додаткового необов'язкового предмету.

У вересні 1905 р. 42 селянини-чехи з Квасилового Ровенського повіту звернулися до директора народних училищ Волинської губернії за дозволом навчати у місцевому двокласному сільському училищі чеської мови в позаурочний час за окрему плату на користь вчителя. На це вони дістали відповідь, що "навчання іноземної мови у народному училищі не передбачено ні за Положенням 26 травня 1869 р., ні за Положенням 25 травня 1874 р."²⁰. Прохання чехів с. Квасилове було залишене без уваги.

Отже, згідно із зазначеним вище, простежуються дві тенденції. По-перше, чехи, як й інші переселенці в Україні, одразу ж дбали про відкриття шкіл для своїх дітей. Царський уряд на перших порах усіляко допомагав їм у цьому, тим самим поширюючи думку серед іноземців про лояльність до них уряду. Це об'єктивно сприяло підвищенню рівня письменності не тільки серед чехів, які влаштували школи, до яких звичайно ходили й діти місцевих жителів.

По-друге, імперський уряд неухильно нищив усе національне. Уже через 20 років після відкриття шкіл у чеських поселеннях було заборонено викладання рідної мови в училищах навіть у позаурочний час. Така політика проводилася цілеспрямовано щодо усіх "неруських" народів, і, як наслідок, через два покоління чехи вже не вивчали рідної мови.

1 История Чехословакии. — М., 1959. — Т. II. — С. 157—160.

2 Клеванский Ах. Из истории чехословацкой политической организации в России (1914—1917) // Учен. зап. Ин-та славяноведения. — М., 1962. — Т. 25. — С. 60—69.

3 Удальцов И. И. Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г. — М., 1951. — С. 48.

4 Киевлянин. — 1870. — № 43. — 9 апр.

5 Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — Киев, 1963. — С. 238—240.

6 Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україну // Укр. слов'янознавство. — 1970. — № 1. — С. 125.

7 Там же. — С. 126.

8 Там же.

9 ЦДІА УРСР. — Ф. 707, оп. 225, 1890 р. — Спр. 49. — Арк. 1—178.

10 Там же. — Арк. 5.

11 Там же. — Арк. 44.

12 Там же. — Арк. 90 зв.

13 Там же. — Арк. 164.

14 Там же. — Арк. 175.

15 Там же. — Оп. 296 р., спр. 111. — Арк. 10.

16 Там же. — Оп. 225, 1890. — Спр. 49.

17 Там же. — Оп. 1296, 1887 р., спр. 68, ч. 1. — Арк. 132.

18 Там же. — Арк. 142.

19 Там же. — Ф. 707, оп. 296, спр. 78. — Арк. 5.

20 Там же. — Оп. 227, 1905 р., спр. 14. — Арк. 443—445.